

ТРИЕЛЕМЕНТНІ ТЕРМІНИ І ТЕРМІННІ ВИСЛОВИ: ПРАВОПИСНІ ПРОБЛЕМИ ТА ЇХНІ РОЗВ'ЯЗКИ

Доповідач:
начальник відділу Інституту транспорту газу
д-р техн. наук, проф., академік УНГА

Михайло ГІНЗБУРГ

Засадничі втямки (поняття)

Слово – низка символів, обмежена з обох боків проміжками.

Просте слово – слово, у морфемній структурі якого є лише один корінь.

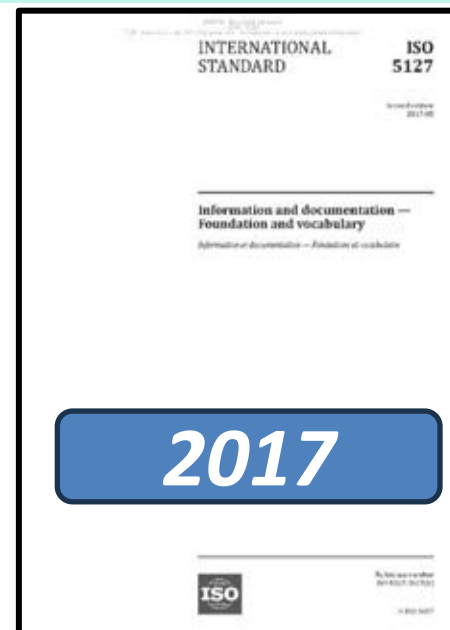
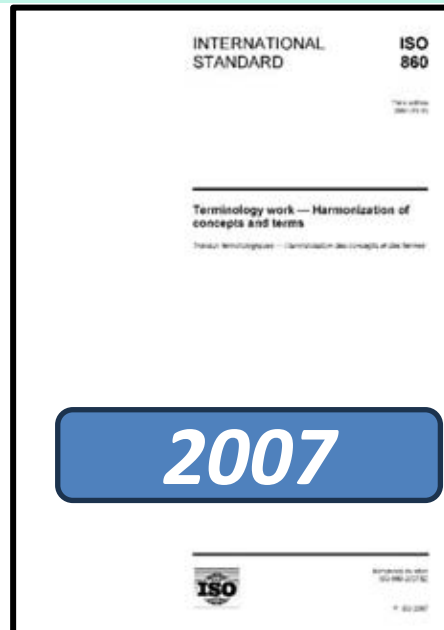
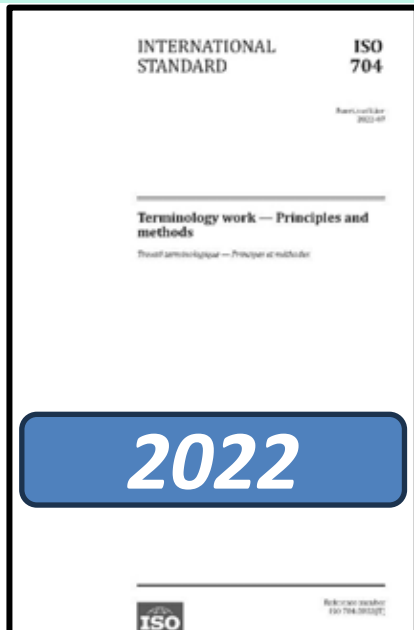
Складне́ слово – похідне слово, утворене поєднанням в одне ціле **кількох основ** чи **слів** (або **основ і слів**). Розрізняють композити та юкстапозити.

Композит – складне́ слово, утворюване складанням **основ** (або **основ і слів**).

Юкстапозит – складне́ слово, утворюване складанням **слів** або **словоформ**.

Писання **окремо** – це ознака **самостійности** лексем,
писання **разом** – це ознака **змістової єдності** частин,
писання **з дефісом** – це **проміжний варіант**.

Засадничі термінознавчі стандарти

Термін

Термін має двоїсту природу: з одного боку, – це позна́ка певного втямку (поняття), а з другого, – це **слово** або **словосполука** певної природної мови.

Однослівний термін (single-word term) – термін, що складається з одного слова.

Простий термін (simple term) – **однослівний** термін, що має **один корінь**.

Складний термін (compound term) – **однослівний** термін, що має **понад один корінь**.

Багатослівний термін (multi-word term) – термін, що складається з **понад одного слова**.

Терміноелемент

Терміноелемент (term element) – складник терміна, не менший за морфему, що відбиває **певну ознаку втямку** (поняття) й тому **семантично неподільний**.

Терміноелементом може бути корінь, твірна основа, словотворча морфема, слово у складі багатослівного терміна, графічні знаки тощо.

Тому триелементний термін може бути:

- **однослівним** (напр. **біогеохімія**),
- **двослівним** (напр. **двоатомна молекула, науково-технічний прогрес**),
- **трислівним** (напр. **нескінченно мала величина**).

Вимоги до термінів, застандартизовані в ISO 704:2022

- 1) **transparency** (укр. прозорість);
- 2) **consistency** (укр. узгодженість);
- 3) **appropriateness** (укр. доречність);
- 4) **conciseness** (укр. стислість);
- 5) **derivability and compoundability** (укр. словотворча і словосполучна здатність);
- 6) **linguistic correctness** (укр. мовна правильність);
- 7) **preference for a given natural language** (укр. перевага певної природної мови).

Доречність і прозорість

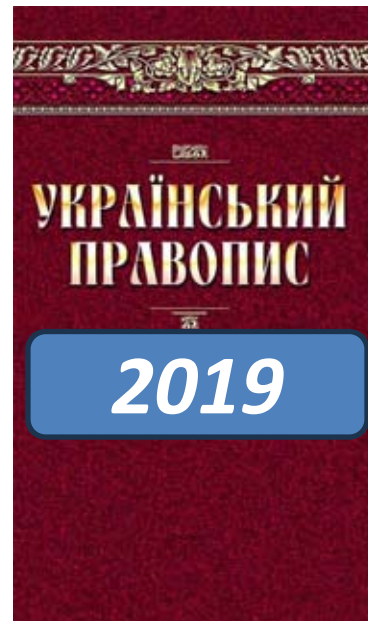
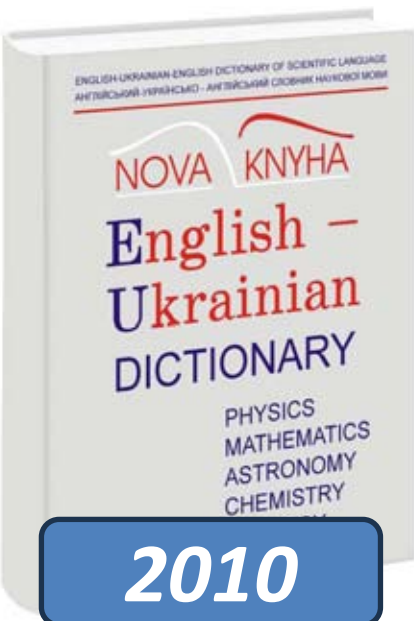
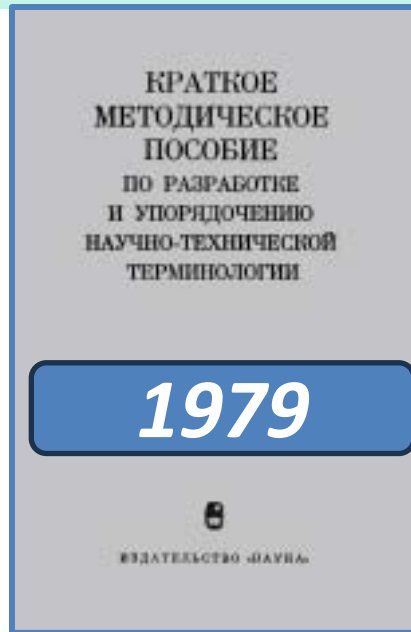
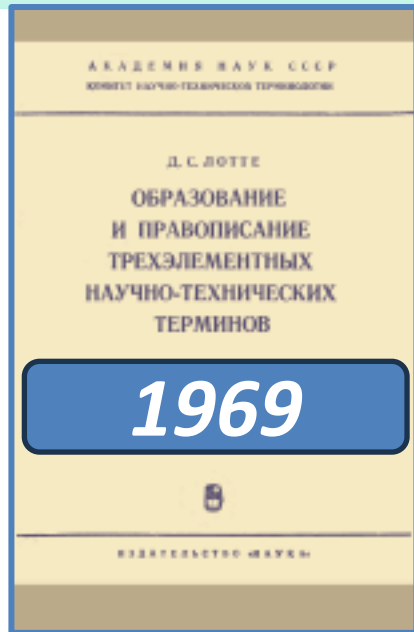

Щоб бути **доречними**, запропоновані терміни повинні відповідати звичним, **усталеним мовним зразкам**, що їх використовують у певній природній мові. Рекомендовано уникати утворів, що спричиняють **плутанину** (ISO 704:2022, п. 7.6.2.3).

Термін вважають **прозорим**, якщо зі значень терміноелементів, які входять до його складу, можна встановити його буквальне значення, не добираючи його визначення (ДСТУ 3966:2009, п. Г.2.2.1).

Основні використані джерела

Мета доповіді

1) ґрунтуючись на підході (Лотте, 1969; Краткое методическое пособие, 1979: 44–47), побудувати основні моделі *триелементних термінів* і *термінних висловів*, у яких, *окрім семантичних зв'язків* між терміноелементами, передати *граматичну підпорядкованість залежних слів від опорних*, а також *зрощення їх*;

2) проілюструвати побудовані моделі прикладами *українських термінів* і *термінних висловів*;

Мета доповіді

3) на підставі побудованих моделей сформулювати правила писати **ра́зом**, **із дефісом** або **окремо**, порівняти їх із нормами чинного українського правопису (Український правопис, 2019: § 35–44) і виявити **певні невідповідності між ними**;

4) запропонувати, **як писати деякі усталені терміни відповідно до побудованих моделей і норм чинного правопису**, а також **як усунути виявлені невідповідності уточненням певних положень чинного українського правопису**.

Модель триелементних термінів

Розглядаємо таку семантичну модель:

$$\begin{aligned} <\text{видовий термін}> = <\text{розрізняльна ознака 2}> \\ <\text{розрізняльна ознака 1}> <\text{родовий термін}> \end{aligned} \quad (1)$$

де *родовий термін* – це зазвичай іменник або іменникова словосполука, а *розрізняльна ознака* – це прикметник, дієприкметник (або їхня основа), іменникова основа, прислівник або частка.

Побудовані в цій доповіді моделі, на відміну від моделей Лотте Д. С., передають *не лише семантичні зв'язки між терміноелементами*, а й *граматичну підпорядкованість залежних слів від опорних*, зреалізованих такими трьома способами прислівного підрядного зв'язку, як:

керування ($\Rightarrow$);

узгодження ($\leftarrow, \rightarrow, \bar{\uparrow}, \perp$);

прилягання ($\leftarrow\cdots, \cdots\rightarrow$).

Окремо подано *зрощення* ($\Rightarrow, \Leftarrow$).

Писання окремо

Такому правилу писання відповідає модель:

$$\{x \leftarrow \{y \leftarrow Z\}\}, \quad (2)$$

де $\{y \leftarrow Z\}$ – це модель терміна, який позначає **видовий утямок**, що належить до **першого** рівня класифікації; Z – **означуваний іменник (родовий термін)**; x і y – **узгоджені означення**, що передають розрізняльні ознаки; **стрілки** ($\leftarrow$, $\rightarrow$, $\bar{\uparrow}$, $\downarrow$) позначають підрядний зв'язок **узгодження**, спрямований від **означуваного іменника** чи **іменникової словосполуки** до **узгодженого означення**. **Наприклад:**

Рівень класифікації	Термін
нульовий	прикметник
перший	займенниковий прикметник
другий	присвійний займенниковий прикметник вказівний займенниковий прикметник питальний займенниковий прикметник

Усталені терміни

Правильно

Неправильно

Семантико-синтаксичні відношення – це відношення, що відбивають стосунки предметів і явищ позамовної дійсності, подані певним синтаксичним зв'язком поєднаних між собою синтаксичних одиниць. Отже, ідеться про органічне поєднання **семантичних і синтаксичних** зв'язків

Формально-синтаксичні відношення – це відношення з погляду **формального синтаксису**.
Правильно писати разом:
Формальносинтаксичні відношення.
[Український правопис, 2019, § 40, п. 1, 2), а)]
Формальнологічний підхід, бо **формальна логіка**

Механіко-математичний факультет

Діалектико-матеріалістичний підхід – підхід **діалектичного матеріалізму**
Політико-економічний аналіз – аналіз методами **політичної економії**

Калькування російського правопису проміжних сторін світу

Російська мова	Українська мова
юго-западный ← юго-запад	південно-західний ← південний захід
юго-восточный ← юго-восток	південно-східний ← південний схід
северо-западный ← северо-запад	північно-західний ← північний захід
северо-восточный ← северо-восток	північно-східний ← північний схід

Українські прикметники підпадають під норму [**Український правопис, 2019, § 40, п. 1, 2), а)**] і тому їх треба писати **ра́зом**.

Пропонуємо вилучити норму [**Український правопис, 2019, § 40, п. 2, 2), г)**].

Писання разом

Розрізняльні ознаки x і y можуть утворювати складний прикметник, який передає **єдиний утямок** і тому його треба писати **разом** [Український правопис, 2019, § 40, п. 1, 2), а)]:

$$\{\{x_s \Leftarrow y\} \Leftarrow Z\}, \quad (4)$$

Є п'ять основних варіантів творення складного прикметника $\{x_s \Leftarrow y\}$.

Варіант 1. Складний прикметник $\{x_s \Leftarrow y\}$ походить від двослівної **прикметниково-іменникової** словосполуки $\{x \Leftarrow Y\}$, де Y – іменник, твірний для прикметника y , x_s – **основа прикметника** x .

«...**означено-особове речення** – речення, головний член якого... вказує особовим закінченням на **означену особу**»;

«...**неозначено-особове речення** – речення, головний член якого... називає дію, здійснювану **неозначеними особами**»;

«...**узагальнено-особове речення** – речення, головний член якого вказує на **узагальнену особу**» (Шульжук, 2010: 393).

Писання разóm

Варіант 2. Складній прикметник $\{x_s \Leftarrow y\}$ також може бути утворений поєднанням x_s , основи **числівника**, написаного словом, або **слова зі значенням неозначеної кількості** (**багато, кілька, мало**), і **прикметника** y .

Приклади:

двоскладне речення (з двома головними членами);

односкладне речення (з одним наявним головним членом);

багатопрогінний міст (на відміну від **однопрогінного**);

кількаелементний термін (на відміну від **одноелементного**);

малолітражний нагрівач (невеликого літражу).

Правописна норма [Український правопис, 2019, § 40, п. 1, 2), е)] поширюється лише на складні прикметники із числівниковою основою. Її треба доповнити правилом про складні прикметники, першою частиною яких є слова зі значенням неозначеної кількості (**багато, кілька, мало**) і навести відповідні приклади.

Писання разом

Варіант 3. Складний прикметник $\{x_s \Leftarrow y\}$ походить від двослівної словосполуки $\{y \Rightarrow X\}$, де y – дієприкметник або власне віддієслівний прикметник, які успадкували керування від твірного дієслова, X – керований іменник, а x_s – його основа.

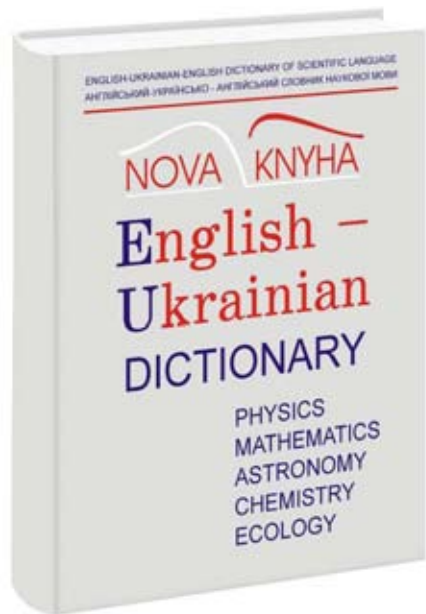
Приклади:

комп'ютерозорієнтована мова (*computer-oriented language*);
процедурозорієнтована мова (*procedure-oriented language*);
частотозалежний відбивач (*frequency-dependent reflector*);
частотонезалежний відбивач (*frequency-independent reflector*).

Успадковане керування:

зорієнтувати на кого, що → зорієнтований на кого, що;

(не) залежати від кого, чого → (не)залежний від кого, чого.

Писання разом

Варіант 4. Якщо **власне дієслівний прикметник** (y) **втрачає керування твірного дієслова або його не вживають самотійно** (без іменникового компонента), то складного прикметника $\{x_s \Leftarrow y\}$ утворюють зі словосполук $\{v_T \Rightarrow X\}$, де v_T – дієслово, твірне для власне віддієслівного прикметника y .

Приклади:

любити волю → **волелюбний** (*freedom-loving*);

поглинати тепло → **теплопоглинальний** (*heat-absorbing*).

Варіант 5. Складні прикметники $\{x_s \Leftarrow y\}$ також можуть бути утворені зі словосполук $\{y \dashrightarrow \text{prep} + X\}$, де y – це **власне віддієслівний прикметник** або **дієприкметник**, $\text{prep} + X$ – **прийменниково-відмінкова форма іменника**, що виконує функцію обставини і приєднана до прикметника (дієприкметника) підрядним зв'язком **прилягання**, а x_s – **основа іменника** X .

Приклади:

розчинний в оліві → **оливорозчинний** (*oil-soluble*);

нерозчинний в оліві → **олионерозчинний** (*oil-insoluble*).

Висновки до варіантів 3-5

1) на відміну від складних англійських прикметників на **-absorbing, -dependent, -independent, -insoluble, -loving, -oriented, -soluble** та подібних, **що їх пишуть із дефісом, українські складні прикметники-відповідники треба писати разом;**

2) перший терміноелемент українського складного прикметника – це **основа іменника** і тому не може містити жодного **прикметникового** суфікса, але може мати **іменникові** суфікси, напр. **част/от/а**.

Пропонуємо уточнити норму [Український правопис, 2019, § 40, п. 1, 2), б)], виклавши її так: **«складні прикметники, утворені зі сполуки дієслова, дієприкметника або власне віддієслівного прикметника з відмінковою або прийменниково-відмінковою формою іменника»**, а також додати приклади.

Пропонуємо вилучити примітку [Український правопис, 2019, § 40, п. 1, 2), б), прим.], бо прикметники **вантажно-розвантажувальний** і **контрольно-вимірjuвальний** підпадають під іншу норму **[Український правопис, 2019, § 40, п. 2, 2), а)].**

Розрізняльна ознака подана прислівником

Такі терміни можуть мати дві моделі:

$$\{\{x \Leftarrow y\} \Leftarrow Z\}, \quad (5)$$

$$\{x \Leftarrow \{y \Leftarrow Z\}\}, \quad (6)$$

де x – прислівник, y – прикметник або дієприкметник.

Прислівник і **власне віддієслівний прикметник** (дієприкметник) пишуть **разом** [модель (5)], коли вони **спільно передають чітко визначену ознаку, тобто утворюють семантичну єдність і тому зрощуються**. Приклади:

впередспрямована антена (*end-fire antenna*);

всюдиспрямована антена (*omnidirectional antenna*);

свіжовиритий – «який недавно або тільки що вирили»;

свіжозрубаний – «який недавно або тільки що зрубали».

Прислівник x треба писати **окремо** від **прикметника / дієприкметника** y [модель (6)], коли вони не утворюють семантичну єдність, а $\{y \Leftarrow Z\}$ – це двослівний термін, що позначає певний утямок. Наприклад: **чорне тіло** (*blackbody*) **абсолютно чорне тіло** (*ideal blackbody; absolutely black body*). 21

Пропонуємо

1. Уточнити норму [Український правопис, 2019, § 40, п. 1, 2), в)] про писання **ра́зом**, виклавши в такій редакції: «**складні прикметники, перша частина яких утворена від прислівника, а друга – від власне віддієслівного прикметника або дієприкметника, коли обидві частини спільно передають чітко визначену ознаку, тобто утворюють семантичну єдність**».

2. **Переглянути приклади**, бо прикметник **тонкомірний** походить від іменника **тонкомір**, тобто підпадає під норму [Український правопис, 2019, § 40, п. 1, 1)], **багатопрогінний** – від **багато прогонів** і його природніше перенести до уточненої норми [Український правопис, 2019, § 40, п. 1, 2), е)], а прикметник **круглообертальний узагалі неправильний**. Правильно: **кругообертовий** – який рухається по **кругу** (колу), напр.: **кругообертова піч**, і тут **круг** – це іменник.

Пропонуємо

3. Уточнити примітку [Український правопис, 2019, § 40, п. 1, 2), в), прим. 1] про писання окремо, виклавши в такій редакції: «Прислівники, які зберігають значення окремої (додаткової) ознаки, не зливаються в одне слово з наступним прикметником або дієприкметником».

4. Переглянути приклади, бо підхід, сфокусований на якісному підготуванні та адаптуванні до певної професії, на нашу думку, правильно називати **професієзорієнтований** (*vocationally-orientated*) і писати разом, як аналогічні прикметники у варіанті 3. А наведений у примітці приклад **професійно орієнтований** передає інше значення – той, кого орієнтують професійно (на професійному рівні), тобто фахівці, а не аматори.

Професійна орієнтація → **професійноорієнтаційний**,
профорієнтація → **профорієнтаційний**.

Термінний вислів (*terminological phrase*) –

словосполука, що містить **принаймні один термін і ряд інших лексичних одиниць (слів, словоформ, словосполук)**, вибір яких обмежує відповідний термін (ISO 5127:2017, п. 3.1.5.27).

Відмінність між **багатослівним терміном** і **термінним висловом** полягає в тому, що **термін**, незалежно від кількості слів, – це позна́ка загального наукового втямку, зміст якого чітко окреслений сукупністю ознак, тоді як зміст **термінного вислову** залежить від контексту.

Наприклад, англійський термінний вислів **“handle with care”** (ISO 704:2022, п. B.2.3) нанесений на вантаж означає **не кантувати!**, а написаний на ліках – **зживати обережно!**

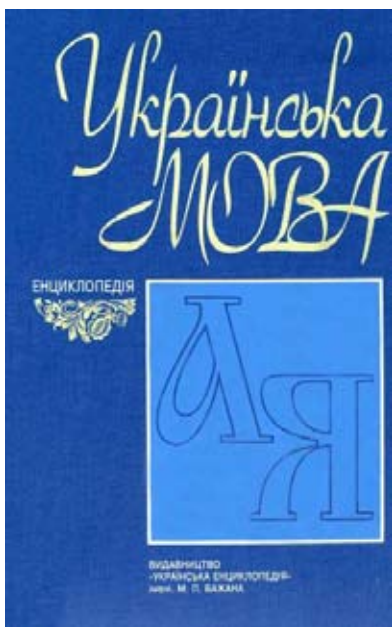
Писання термінних висловів і термінів, що мають частки **власне** і **невласне**

Іван Вихованець писав:

«**Власне іменникам, займ. іменникам, власне прикметникам, займ. прикметникам, власне числівникам, займ. числівникам** і дієсловам як змінним словам протистоять незмінні **власне прислівники** і **займ. прислівники**» (с. 496);

«Ост. часом окр. укр. мовознавці кваліфікують П.[редикативи] як специф. групу **аналіт. дієслів**, які відрізняються від **власне дієслів** тим, що утв. за допомогою зв'язок морфем. характеру» (с. 519);

«**Предикатним іменникам** властива не притаманна **власне-іменникам** категорія валентності, транспонована від вихідних предикатних слів – дієслів, прикметників предикативних тощо» (с. 81).

Термінні вислови

Отже, *власне іменник, власне прикметник, власне числівник, власне прислівник, власне дієслово, власне зв'язки і невласне зв'язки* – це не терміни, а двослівні термінні вислови, зміст яких залежить від контексту і зазвичай потребує пояснення.

Приклад пояснення: «1) *власне* повнозначні (*невказівні*) слова, що означають...; 2) *невласне* повнозначні (*вказівні, займенникові*) слова, які означають...» (с. 496).

Двослівні термінні вислови мають модель

$$\{x \leftarrow Y\}, \quad (7)$$

де x – частка *власне* / *невласне*, а Y – відповідний *термін-іменник*, а утворені від них трислівні мають модель:

$$\{\{x \leftarrow y\} \leftarrow Z\}. \quad (8)$$

Приклади: *власне іменникові функції, власне відмінкові функції, власне безособове дієслово; власне повнозначні слова і невласне повнозначні слова, власне теперішній і невласне теперішній час, власне дієслівні основи і власне прикметникова форма, власне літературні межі.*

Правила писання часток **власне** і **невласне**

Писання часток **власне** і **невласне** з іменниками і прикметниками з дефісом **не має жодних правописних підстав**, бо таких норм нема в чинному українському правописі.

Ба більше, у ньому подібні триелементні вислови записано окремо, напр.:

- «**власне орфографічний знак**» (Український правопис, 2019: розділ V);
- «**власне питальні речення**» (Український правопис, 2019: § 156, п. 1, прим. 1);
- «у **власне дієслівному значенні**» [Український правопис, 2019: § 158, I, п. 15, 2), прим., а)].

Перетворювання термінних висловів на терміни

Деякі **термінні вислови** набувають чіткої окресленості і тому стають **трислівними термінами**, напр.:

- **власне кількісні числівники** (тобто числівники, що позначають кількість у цілих одиницях):
- **власне пряма мова** (частина прямої мови, що відтворює чийсь слова, на відміну від авторського пояснення);
- **власне дієслівні категорії** (що відбивають семантико-граматичну природу дієслова);
- **невласне дієслівні категорії** (що мають похідний характер, бо транспоновані в дієслово від іменника),
- **власне зворотне значення** (тобто різновид зворотного значення, яке відповідає процесам, спрямованим на самого суб'єкта, його зовнішність, поверхню його тіла тощо).

У таких термінах **частки власне** і **невласне** також **треба писати окремо**.

Чому термін «поняття» треба замінити на термін «утямок/втямок»?

«... виходячи з того, що в нас немає слова "**понимати**", я вже тоді геть чисто викинув був із ужитку в нашій школі в Чернівцях слав.-рос.-польск. "**поняття**", замінивши його словом "**тямка**"...»

Укр. **поняття** калька рос. **понятие** ← **понять**.

Термін **поняття** порушує вимогу 7 – **переважність певної природної мови.**

Утямок / втямок ← **утямити / втямити.**

високі **втямки** добра і правди (Неч.-Лев.)

Висновки

1. Побудовані в цій статті моделі **триелементних термінів** і **термінних висловів** відбивають семантичні зв'язки між **терміноелементами** синтаксичними й словотворчими засобами української літературної мови і є одним із основних засобів забезпечити **прозорість** термінів і термінних висловів.

2. Запропоновані правила писання триелементних термінів і термінних висловів **разом**, **із дефісом** або **окремо** відповідають основним нормам чинного український правопису.

Висновки

3. Показано, що усталене писання деяких термінів із дефісом порушує норми чинного українського правопису і вводить в оману, бо згідно з [Український правопис, 2019, § 40, п. 2, 2), а)] *дефіс* правильно ставити між розрізняльними ознаками лише тоді, коли ці ознаки не підпорядковані одна одній і незалежно означають родовий термін, а в разі всіх інших семантичних відношень писати із дефісом – це **наслідок шкідливого впливу правопису чужих мов, переважно англійської та російської, якого треба позбутися.**

4. Виявлено **певні невідповідності** норм писання **складні́х прикметників** чинного українського правопису і запропоновано:

вилучити норму [Український правопис, 2019, § 40, п. 2, 2), г)];

уточнити норми [Український правопис, 2019, § 40, п. 1, 2), б); § 40, п. 1, 2), в); § 40, п. 1, 2), в), прим. 1; § 40, п. 2, 2), б); § 40, п. 2, 2), в)];

доповнити норму [Український правопис, 2019, § 40, п. 1, 2), е)];

переглянути приклади [Український правопис, 2019, § 40, п. 1, 2), в); § 40, п. 1, 2), в), прим. 1; п. 2, 2), б)];

вилучити примітки [Український правопис, 2019, § 40, п. 1, 2), б), прим.; § 40, п. 2, 2), в), прим.].

Наші координати

Моб.

Тел.

050-625-24-71

E-mail

ginzburg-md@utg.ua

mychajlo.ginzburg@gmail.com

Дякую за увагу!

Питання?